

ca

colecția
athanasiana

STUDIA

MÁRIA-TISZTELET
ÉS MÁRIA-KEGYHELYEK
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN
A 18. SZÁZADBAN

I/17

MÁRIA-TISZTELET
ÉS MÁRIA-KEGYHELYEK
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN
A 18. SZÁZADBAN

Szerkesztette:

Terdik Szilveszter

Nyíregyháza

2024

COLLECTANEA ATHANASIANA

I. Studia

vol. 17.

Kiadja a

Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola

H-4400 Nyíregyháza, Bethlen G. u. 13–19.

Tel. +36 42 597 600

www.szentatanaz.hu

kiadvanyok@szentatanaz.hu

Felelős kiadó: *Odrobina László mb. rektor*

© Szerzők, 2024

A borítón:

A második máriapócsi könnyező ikon. Ismeretlen festő, 1707 körül.

Makói Juhász István felvétele, 2005.

ISSN 2060-1603

ISBN ISBN 978-615-6201-34-8

Nyomdai kivitelezés: *Kapitális Nyomda, Debrecen*

Felelős vezető: *Joó László*

Tartalom

Végheő Tamás: Kegyhely – és szakrális táj – születik. Bevezető gondolatok	7
Jakab Attila: Régészeti kutatások a máriapócsi kegytemplomban	13
<i>Appendix: Istvánovits Eszter: Kora népvándorláskori temetkezés a máriapócsi templom kriptája alatt</i>	30
Terdik Szilveszter: A pócsi Istenszülő tisztelete az ortodox világban	51
Golub Xénia: Csodatévő Mária-ikonok és másolataik a magyarországi szerb templomok Istenszülő-trónjain	93
Hegedűs Enikő: A kolozsvári Könnyező Szűz kegyképének ábrázolásairól	133
Ana Dumitran: An unwelcome miracle: the weeping of the Virgin Mary's icon from Vidrasău (1780)	157
Tüskés Anna: „ <i>Lectulus noster floridus</i> ”. A győri székesegyház kegyképének ikonográfiájához	171
A konferencia programja	188

Kegyhely – és szakrális táj – születik Bevezető gondolatok

VÉGHSEŐ TAMÁS

Kötetünk a pócsi kegykép második könnyezésének tricentenáriuma tiszteletére rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazza. A *Mária-tisztelet és Mária-kegyhelyek Közép-Kelet-Európában a 18. században* című konferencia¹ az akkor újonnan létrehozott Görögkatolikus Metropólia ünnepi rendezvénysorozatába illeszkedett. Ez utóbbi mottója a „*Kegyhely születik*” volt, ami nagyon jól összefoglalja a második pócsi könnyezés talán legfontosabb következményét. A Szabolcs vármegyei Pócs község görögkatolikus fatemplomának ikonosztázán elhelyezett – az 1696-ban könnyező, majd Bécsbe szállított Istenszülő-ikon pótlását szolgáló – kép 1715-ben tapasztalt csodálatos könnyezése tehát a kegyhely „születésének” dátuma. Az esemény annak is jele lett, hogy a könnyezés csodájában Pócs községnek szinte ugyanakkora jelentősége van, mint magának a könnyező ikonnak. Az első könnyező ikon a Bécsben köré gondosan felépített és tartósan megmaradó kultusz ellenére sem könnyezett többé, míg a szerény vigasztalásként – talán Telekesy István egri püspök jóindulatából – Pócsra küldött másolaton szűk két évtized múlva ismét a megmagyarázhatatlan könnyezés jeleit tapasztalták az imádságra összegyűlt egyháziak és világiak. A könnyező ikon elszállításának kérdése ez alkalommal fel sem merült, hiszen az 1690-es évekhez képest egészen mások voltak a politikai viszonyok. Így viszont megtörténhetett az, amire 1696-ban nem volt esély: kialakulhatott az ikon helyi tisztelete, megkezdődhetek az infrastrukturális fejlesztések és a korra jellemző népmozgásokkal szoros összefüggésben a szabolcsi homokon formálódásnak indulhatott egy sajátos szakrális táj.

Ha ránézünk a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye térképére és azt összevetjük a 2015-ben ugyanezen közigazgatási egység területével megegyező területen létrehozott Nyíregyházi Egyházmegye térképével, azt állapíthatjuk meg, hogy az eparchia 85 parókiája a Máriapócs köré rajzolt hatvan kilométer sugarú körön belül helyezkedik el. Tehát ma valóban létezik egy – egyházközigazgatási értelemben is jól definiálható – szakrális kistérség, melynek természetes központja az 1715 után kifejlődött máriapócsi kegyhely. Ugyanakkor

1 A konferencia részletes programja kötetünkben a 188. oldalon található.

az 1747-es összeírás még csak 27 parókiát említ az eparchia mai területével megegyező régióban.² Vagyis a szűk három évszázad alatt a parókiák száma gyakorlatilag megháromszorozódott. Megbízható összeírások hiányában az 1747 előtti évtizedek állapotaira csak szórványos adatokból tudunk következtetni. Sokatmondó, de nyilvánvalóan téves adat az az állítás, amit Fenesi György egri püspök 1696-ban tett. Az egri főpásztor szeptember 20-án írt levelében fakultásokat, vagyis különleges felhatalmazásokat kér az azok kiadására jogosult szentszéki dikasztériumtól, a Hitterjesztés Szent Kongregációjától (Propaganda Fide). Kérvénye alátámasztására továbbította az egyházmegyéje területén található protestáns és görögkatolikus közösségek számát vármegyei megosztásban. Meglepő módon az egri püspök ekkor, vagyis mindössze három hónappal a pócsi Istenszülő-ikon könnyezése előtt, nem tudott arról, hogy Szabolcs vármegyében görögkatolikus közösségek élnek.³ Ez a megállapítása nyilvánvalóan téves, hiszen más adatok is bizonyítják, hogy a pócson kívül a vármegyében más helyeken is működtek görögkatolikus parókiák. De Camillis püspök 1690 és 1694 között vezetett töredékes naplójában egészen biztosan beazonosítható a napkori, a nyírkarászi, nyírderzsi, pócspetri, újfehértói, petneházi, nyírbaktai, tornyospálcai, nagykállói és az aranyosapáti parókia.⁴ Egy 1704. évi – II. Rákóczi Ferenc fejedelem által elrendelt – összeírás szerint Szabolcs megyében 14 faluban csak görögkatolikus templom volt, míg a tizenötödik Újfehértón (Rácfehértó) megmaradt a református egyház is.⁵

Ugyanakkor Fenesi püspök tájékozatlansága jól illusztrálja azt, hogy Szabolcs vármegyében a görögkatolikus jelenlét a 17. század végén semmiképpen se nevezhető jelentősnek vagy meghatározónak, ha olyan kevesen voltak, hogy a hírük még Egerbe se jutott el.

A görögkatolikusok megjelenése Szabolcs vármegyében elsősorban azzal a szomorú adattal van összefüggésben, mely szerint a 17. század elejére a megye

2 Az összeírás: Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Az 1747. évi javadalom-összeírás* (Collectanea Athanasiana, II /6), Nyíregyháza, 2015.

3 Archivio della Congregazione di Propaganda Fide (=APF), Scritture originali riferite nelle congregazioni generali (=SOCCG), vol. 525. fol. 57–68.

4 De Camillis püspök naplójának legújabb kiadása: Baán István: *Giovanni Giuseppe De Camillis görög misszionárius és munkácsi püspök (1689–1706) levelei – Letters of Giovanni Giuseppe De Camillis Greek Missionary and Bishop of Munkács (1689–1706)* (Collectanea Athanasiana, II/13), Nyíregyháza, 2017. A Baán István által a szatmári Örként azonosított település valójában az ungi Ördarma.

5 *Balogh István válogatott írásai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Nyíregyháza múltjáról*, in: A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai III. Tanulmányok 14., Nyíregyháza, 2007, 52. A szerző tévesen a „görög ortodox” kifejezést használja a görögkatolikusokra.

településeinek fele elnéptelenedett.⁶ Ez alatt részben a helyi lakosság elhalálozását (háborús események, illetve járványok következtében), részben pedig ideiglenes elvándorlását kell érteni. Ez utóbbinak nagy jelentősége van, mert az észak felé, a mai Kárpátalja területére húzódó lakosság egy része – Alexij Petrov feltételezése szerint – később már ruszin görögkatolikusként tért vissza.⁷ Az elnéptelenedés, s a vele együtt járó gazdasági teljesítménycsökkenés demográfiai hatásait a török adóztatás tovább súlyosbította. A szabolcsi falvak a 17. század második felében négy török erődítmény, Eger, Szolnok, Szentjobb és Várad, éppen aktuális vezetőinek fizettek adót. A rendszeresen befizetett adó azonban nem mentette meg a népességet a váratlan és kegyetlen fosztogatásoktól. Igaz, hogy az 1670-es évektől a rajtaütésszerű támadásokat már leginkább nem a törökök, hanem a kurucok hajtották végre. Utóbbiak nagyobb kárt tettek a lakosságban is. A létbizonytalanságot tovább növelte a lakosság egy részének elhurcolása és rabságban tartása egy meghatározott váltságdíj megfizetéséig. Nem sokat segített a vármegye lakosságának a császári csapatok jelenléte se a tokaji, a kállói és szatmári várakban, mivel a katonák csak az erődítmények közvetlen közelében tudtak némi biztonságot teremteni.⁸ Sok köszönet abban se volt, ha a német katonák mégis kimozdultak a várakból, mivel céljuk legtöbbször a harácsolás és a fosztogatás volt. Nem meglepő tehát, hogy a 17. századi forrásokban újra és újra felbukkan az a megállapítás, hogy Szabolcs vármegye elpusztult.⁹ Ez az állítás nyilvánvalóan túlzó, mivel a teljes pusztulás „csak” a vármegye déli vidékére vonatkozik. Ugyanakkor jól érzékelteti azt a tényt, hogy egy békésebb jövőben a vármegye helyzetének javítása csak jelentős népességtelepítéssel képzelhető el.

A békésebb jövő a Rákóczi-szabadságharc után érkezett el, amikor az új berendezkedés a keleti vármegyék birtokviszonyaiban is komoly változásokat hozott magával. A magyar népesség létszámának radikális csökkenése miatt az újratelepítést ruszin, román és német jobbágycsaládok beköltöztetésével lehetett megvalósítani. A teljesen vagy félig elpusztult falvak újratelepítése viszont ezekben az évtizedekben se volt zökkenőmentes, mivel a járványok továbbra is valós veszélyt jelentettek a népességre, s nem egy esetben néhány hónap alatt megsemmisítették egy-egy korábbi telepítés eredményeit. Egy másik, a

6 A legsúlyosabb veszteséget Szinán pasa tízezer tatárja okozta 1594-ben. Ekkor százhat település pusztult el. Udvari István: *Hajdani ruszin szórványok*, in: *Uó: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Nyíregyháza, 1994, 95–122., 103.

7 Uo., 109–111.

8 Ulrich Attila: Török hódoltság Szabolcsban a XVII. században. in: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 41.*, Nyíregyháza, 1999, 329–340.

9 Koroknay Gyula: Kállói kapitányok. in: *A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai III. Tanulmányok 13.*, Nyíregyháza, 2006, 79., 91., 118.

telepítések sikerét veszélyeztető jelenség a telepesek tovább vándorlása volt, ami elsősorban a ruszin betelepülőket jellemezte. Ha lejártak a földesúr által biztosított kedvezmények vagy bármilyen más okból nem érzették jól magukat a korábban birtokba vett faluban, a ruszinok gyakran egyszerűen átköltöztek egy másik faluba.¹⁰

Görögkatolikus szempontból a ruszin és a román betelepülésnek van jelentősége, hiszen velük jelenik meg a bizánci rítusú kereszténység Szabolcs vármegyében – néhány 16–17. századi kivételtől eltekintve – a 18. század során, hogy aztán máig hatóan meghatározza a térség vallási arculatát.

A második pócsi ikon könnyezése 1715-ben, illetve a kegyhely születése ezen új korszaknak fontos eseménye. A jó száz évvel korábban létrejött pócsi közösség az egyre benépesülő régió görögkatolikusai számára a könnyezés csodái és a kialakuló kultusz révén egyfajta vallási központtá kezdett válni. Az egi püspök rítushelynökeiként működő munkácsi püspökök felismerik Pócs jelentőségét nemcsak a kistérség, hanem az egész – 1771-ig de facto létező – Munkácsi Egyházmegye szempontjából. Különösen Bizánczi György Gennadius és Olsavszky Mánuel Mihály püspökök fejlesztik a kegyhelyet, sőt utóbbi állandó jelleggel meg is telepedett Pócon, amiért a források gyakran nem is munkácsi, hanem pócsi püspökként említik. A kegytemplom felépítése és a bazilita rend letelepülése véglegessé teszik Pócs központi szerepét. A máriapócsi kegyhely köré szakrális táj¹¹ szerveződik, s ennek a folyamatnak lényegi eleme a település közvetlen közelében létrejövő új görögkatolikus közösségek létrejötte. A betelepülések oka természetesen nem a kegyhely létrejötte volt, mögöttük a korszakban általánosan jelen lévő gazdasági megfontolások álltak. Ugyanakkor a térség sajátos vallási-kulturális arculatának kialakulásában fontos szerepet játszott Máriapócs, mivel biztosította a szakrális térszerveződés szempontjából fontos kontakthelyzeteket, illetve az akkulturáció és a szinkretizmus kialakulásának feltételeit.¹²

Most tekintsük át címszavakban, hogyan jött létre ez a Pócs-központú szakrális régió a 18. századi betelepülések és parókiaalapítások révén. Vizsgálatunkat a mai Magyarország területére korlátozzuk, mivel a máriapócsi szakrális táj alakulását immár egy évszázada alapvetően meghatározzák az 1920-ban kije-

10 Udvari István: Adalékok a szórványukránság XVIII. századi történetéhez Szabolcs megyében. in: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 23., Miskolc, 1985, 24–31., 28.

11 A szakrális táj fogalom eredeti (Sakrallandschaft) értelmében, vagyis egy-egy búcsújáró hely kisugárzási körzetét értve alatta. Vö. Bartha Elek: *Vallási terek szellemi öröksége*, Debrecen, 2006., 28.

12 Ilyés Zoltán: A szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben, *Székegyföld*, 2003/8, 109–122., 109.

lölt államhatárok, valamint az 1912-ben alapított Hajdúdorogi Egyházmegyében kialakult szokások és gyakorlatok.

Maga Pócs azon görögkatolikus közösségek közé tartozik, melyek a 17. században vagy még korábban jöttek létre. Ezek a parókiák és a filiák¹³ kisebb csoportját alkotják. A parókiák többségét a Rákóczi-szabadságharc utáni évtizedekben alapították a régióba telepített ruszin és román görögkatolikus (vagy kezdetben még ortodox) közösségek, melyek gyakran a falvakban élő magyarokat vallási értelemben asszimilálták, míg ők maguk a magyar nyelv gyors átvételével a magyarságba asszimilálódtak. Bár az egyes alapítások pontos évszáma gyakran nem ismert, a parókiákat – érdeklődésünknek megfelelően – két csoportba sorolhatjuk: 1715 előtt és 1715 után létrejött parókiák csoportjaira. Ez a felosztás gyakorlatilag megfelel a Rákóczi-szabadságharc előtti vagy utáni csoportosításnak. Az egyes csoportokon belül a parókiákat a Pócszhoz való távolság szerint rangsorolhatjuk, tíz kilométeres egységeket alkalmazva.

Az 1715 előtt vagy feltételezhetően 1715 előtt alapított parókiák – szám szerint huszonnégy – közül Máriapócshoz viszonyítva 10 kilométeres távolságon belül *Pócspetri* található. A 11–20 kilométeres körbe hat parókia – Nagykálló, Nyírderzs, Nyírcsászári, Piricse, *Encsencs*, Nyírgelse – tartozik. A 21–30 kilométeres sávban tizenkét parókiát találunk: *Petneháza*, Nyírkarász, Nyírpazony, Nyíregyháza-Belváros, Újfehértó, Nyírbétek, Nyírlugos, Penészlek, Ajak, Aranyosapáti, Buj, *Nyírtelek*. A következő sávban már csökken a parókiák száma: a 31–40 kilométeres körzetbe három, Balsa, Hajdúdorog, Hajdúböszörmény, a 41–50 kilométeres két parókia – *Mándok*, Timár – tartozik.

Az 1715 után alapított parókiák csoportjában negyvenöt parókia található. Máriapócs 10 kilométeres körzetén belül négyet: Levelek, Nyírgyulaj, Kisléta, Kállósemjén. A 11–20 kilométeres sávban már tizenegy parókia: *Napkor*, Baktalórántháza, Nyírvasvári, Nyírpilis, Biri, *Szakoly*, *Kiskálló*, Oros, Nyírkáta, Hodász, *Kántorjánosi*. Pontosan ugyanennyi a 21–30 kilométer távolságra lévő parókiák – Bököny, Érpatak, Nyíradony, Nyírmada, *Nyírtass*, *Fábiánháza*, *Mérk*, *Vállaj*, Nagydobos, Nyírparasznya, Ópályi – száma. A 31–40 kilométeres zónában itt is csökkenést látunk, mivel mindössze három parókia – Nyíracsad, Nyírábrány, *Kótaj* – tartozik ide. Meglepően népes viszont a 41–50 kilométeres sávban található parókiák száma. Itt *Tornyospálca*, *Gávavencsellő*, Tiszavasvári, Csegöld, Csengerújfalú, *Ura*, *Jánkmajtis*, Porcsalma, *Pátyod* parókiákat találjuk.

A fenti adatokból kiderül, hogy 1715 után – a 18. század folyamán – Máriapócs 50 kilométeres körzetében szinte megkétszereződik a görögkatolikus parókia-alapítások száma: 24-ről 45-re emelkedik. A 18. század végére tehát

13 Az alábbi felsorolásban az egyszerűség kedvéért mindig a parókia kifejezést használjuk. Kurzíválással jelöljük azon közösségeket, melyek mindig vagy bizonyos korszakokban filiák voltak.

összesen 69 parókiát találunk Máriapócs félszáz kilométeres körzetében. Látványos a Máriapócs közvetlen közelében lévő parókia-alapítások számának növekedése, mivel Pócspetri mellett még négy másik parókia létesül. A következő sávban szinte megkétszereződik, vagyis hatról tizenegyre nő az alapítások száma, míg egyetlen kivételként a 21–30 kilométeres övezetben eggyel kevesebb – tizenegy – parókiát alapítottak az 1715 előtti alapításokhoz képest. A 31–40 kilométeres zónában 1715 után is – hasonlóan az 1715 előtti évtizedekhez – mindössze három új parókia létesült. Jelentős viszont a 41–50 kilométeres övezetben bekövetkezett változás: a meglévő két parókia mellett 1715 után még kilenc új parókiát alapítottak.

Az adatokból azt is láthatjuk, hogy a Bizánci püspök által megkezdett, majd Olsavszky püspök által folytatott és befejezett máriapócsi építkezésekkel egyidejűleg a régióban jelentősen nőtt a görögkatolikus hívek száma. Természetesen azt nem állíthatjuk, hogy a születőben lévő kegyhely „vonzotta” körzetébe a görögkatolikus közösségeket. Azt viszont joggal feltételezhetjük, hogy a betelepülő új lakosság megtartásában már jelentős szerepe lehetett. Az elérhető közelségben lévő kegyhely, az oda szervezett egyéni és közösségi zarándoklatok, a munkácsi püspökök kitüntetett figyelmé és jelenléte olyan adottságok voltak, amelyek a betelepült közösségek „lelki komfortérzetét” kétségtelenül növelték és elősegítették az új környezetbe való beilleszkedésüket. A Pócszhoz kötődő szokások a régió görögkatolikusainak közös szokásaivá váltak, ami erősítette ennek a kialakulóban lévő vallási közösségnek a belső kohézióját.

A máriapócsi kegyhely születése tehát egyúttal egy szakrális táj, vallási régió létrejöttét is jelentette, melynek közösségei a 18. században otthonra leltek a térségben, majd pedig a következő évszázadban elindultak az asszimiláció útján.